

เพลงปฏิพากย์ : การศึกษาในเชิงวรรณคดีวิเคราะห์

นางสาวสุกัญญา สุธงษา

วิทยาลัยนอร์ทอีสต์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์ สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๖๓

อาจารย์ผู้ควบคุมการวิจัย : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. กิ่งแก้ว อัครดา
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สุวรรณ เกรียงไกรเพชร

เพลงปฏิพากย์ เป็นเพลงที่ชายหญิงใช้ร้องโต้ตอบกัน ส่วนใหญ่เป็นเรื่องของการเกี้ยวพาราสีซึ่งมีจุดเด่นอยู่ที่โวหารเชิงสังวาส การชิงไหวชิงพริบกัน

ผู้วิจัยสนใจศึกษาเพลงพื้นบ้านโดยเฉพาะเพลงปฏิพากย์เป็นพิเศษ จึงได้เลือกศึกษาเพลงปฏิพากย์ภาคกลาง ผู้วิจัยได้ออกเก็บข้อมูลปฐมภูมิโดยใช้เครื่องบันทึกเสียงเป็นส่วนใหญ่ ในท้องที่ภาคกลาง ๘ ท้องที่ ได้แก่ กรุงเทพมหานคร อำเภอท่าเรือ อโยธยา อำเภอศรีประจันต์ และอำเภอสองพี่น้อง สุพรรณบุรี อำเภอเมือง นครปฐม อำเภอบางแพราชบุรี อำเภออินทร์บุรี สิงห์บุรี และอำเภอเมือง นครราชสีมา วิทยากรผู้ให้ข้อมูลเป็นพ่อเพลงแม่เพลงท้องถิ่นที่เล่นเป็นอาชีพและสมัครเล่น ตลอดจนลูกคู่และผู้สนใจอื่น ๆ

จากการวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยสรุปว่าแต่เดิมเพลงปฏิพากย์ของไทยคงจะเกิดขึ้นเนื่องจากเมื่อมีการรวมตัวของกลุ่มชนเพื่อทำงานร่วมกันก็จะมีกรร้องเพลงขึ้น อันมีส่วนช่วยผ่อนคลายความตึงเครียดในการทำงานประการหนึ่ง เป็นการให้จังหวะในการทำงานอย่างพร้อมเพรียงอีกประการหนึ่ง อีกทั้งยังก่อให้เกิดความสนุกสนานในหมู่ผู้เล่นด้วย เพลงปฏิพากย์เหล่านี้มักมีลักษณะเป็นเพลงสั้น ๆ ทุกคนในกลุ่มมีส่วนร่วมสร้างสรรค์เพลง เพลงดังกล่าวจึงนับได้ว่าเป็นเพลงของกลุ่มชน (Communal Song) ครั้นต่อมาเมื่อมีการผูกเรื่องให้ซับซ้อนมากขึ้น ผู้ที่ร้องจะต้องมีความ

สามารถเป็นพิเศษ ได้ฝึกฝนมาจนเป็นผู้เชี่ยวชาญที่เรียกว่า *พ่อเพลงแม่เพลง* กลุ่มคนร้องจึงได้แยกตัวออกมาต่างหาก คนที่เหลือก็จะกลายเป็นคนฟังไป แต่ถึงกระนั้นคนฟังก็ยังมีส่วนเป็นลูกคู่ร้องรับอยู่บ้าง ต่อมาอีกกระยะหนึ่งเพลงปฏิพากย์เปลี่ยนฐานะจากเพลงของกลุ่มชนมาเป็นมหรสพอย่างสมบูรณ์ คนฟังไม่มีส่วนร่วมในการเล่นเพลงอีกต่อไป แทนที่จะเป็นเพลงของกลุ่มคนที่ทำงานร่วมกันอย่างแต่ก่อน ก็จะกลายเป็นลักษณะที่ว่ามีผู้ว่าจ้างพ่อเพลงแม่เพลงและคณะไปเล่นตามงานต่าง ๆ

เพลงปฏิพากย์สามารถแบ่งออกตามลักษณะของเนื้อเพลงเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. เพลงปฏิพากย์สั้น เป็นเพลงที่มีความยาวไม่เกิน ๖ วรรค ในการร้องโต้ตอบแต่ละครั้ง ใช้ร้องโต้ตอบกันสด ๆ ไม่ต้องมีบทไหว้ครูนำ แบ่งออกเป็น

๑.๑ เพลงใช้ร้องในฤดูกาลเก็บเกี่ยวโดยเฉพาะเกี่ยวกับการทำนาอันเป็นอาชีพหลักของคนไทย เช่น ในระหว่างการลงแขกเกี่ยวข้าวก็จะร้องเพลงเกี่ยวข้าว เพลงร้อยชั่ง เพลงต้นกำรำเคียว เมื่อนำข้าวมาวัดในลานก็มีเพลงประกอบขึ้นตอนต่าง ๆ ตามลำดับ ได้แก่ เพลงสงฟาง เพลงพานฟาง เพลงสงค่อลำพวน เพลงเตะข้าว เพลงชกกระดาน

ตัวอย่างเพลงสงฟาง

สงเถิดหนาแม่สง แม่คว้าค่อคอรหรง มาช่วยกันสงฟางเอย

ตัวอย่างเพลงชกกระดาน

เจ้าช่างชกเอย ช่างน้อยห้อยหักหักบนยอดสะเดา
ฉันไม่ใคร่คู่ครองของพ่อคนเสือเทา จะได้มาชวนกันชก

๑.๒ เพลงใช้ร้องในเทศกาลตรุษสงกรานต์ ซึ่งถือเป็นเทศกาลขึ้นปีใหม่ของคนไทย นับเป็นช่วงเวลาที่ชาวบ้านพักผ่อนจากการงานและทำบุญครั้งใหญ่ประจำปี ก็จะมีเพลงอีกชุดหนึ่งที่นำมาร้องเล่นกัน ได้แก่ เพลงแห่ดอกไม้ เพลงพืษฐาน เพลงคล้องช้าง เพลงระบำ เพลงระบำชาวไร่ เพลงซำเจ้าหงส์ เพลงพวงมาลัย เพลงฮินเลเล เพลงเหย่ย

ตัวอย่างเพลงพืษฐาน

พืษฐานเอย มือหนึ่งถือพาน พานดอกพุด
เกิดชาติหน้าฉันใด ขอให้ได้บริสุทธ์

ตัวอย่างเพลงพวงมาลัย

เอ๊ะระเหยลอมมา	ลอมมาแต่โพเตย
มาจักคอกมันไม่เป็นเส้น	ชะม๊กเขม้นจะมีเมีย
หน่มน้อยโพเตย	มันไม่ได้เมียชะแล้วเอย

๒. เพลงปฏิพากย์ยาว เป็นเพลงที่มีความยาวหลายบทในการร้องโต้ตอบแต่ละครั้ง มักเล่นเป็นลำดับขั้นตอนของการเล่นเพลงจึงจะได้กล่าวถึงต่อไป เมื่อฝ่ายหนึ่งร้องจบก็จะให้อีกฝ่ายหนึ่งร้องแก้กันเป็นเปลาะ ๆ เพลงปฏิพากย์ยาวมักมีลักษณะลงท้ายบาทด้วยเสียงสระเดียวกันหมดทั้งบทที่เรียกว่า *กลอนหัวเดียว* ส่วนใหญ่นิยมลงท้ายด้วยเสียงสระไอ หรือสระอา เรียกว่า *กลอนไฉไล* ลงท้ายด้วยเสียงสระอี เรียกว่า *กลอนอี* และลงท้ายด้วยเสียงสระอา เรียกว่า *กลอนลา* ได้แก่ เพลงเทพทอง เพลงปรบไก่ เพลงเรือ เพลงเกี่ยวข้าว เพลงนอย เพลงส่งเครื่อง เพลงอีแซว เพลงระบำบ้านนา เพลงหน้าผา เพลงแอ่วเกล้าซอ เพลงโคราช

ตัวอย่างเพลงนอย

ชาย	ถ้าได้น้องสักคนจะสู้นทำงาน	ก็ไอทีไหนเป็นบ่าจะพ่นมันเข้าไป
	คว่าจบเข้ามาจับพุดจาไม่กระดิก	พ่นผ้าไม่ลัมไม่ให้เมียไป
	จะทำไรล้อมรั้วปลูกถั่วปลูกงา	ไม่ต้องใช้พ่อคาละแม่ยาย
	ว่าได้เสียเป็นเมียพี่เสร็จ	จะใช้งานเบ็ดเตล็ดไม่เลือกว่างานอะไร
	จะใช้ให้ไปทุ่งจะเตรียมไถจบอบถาก	ญ่ารักมีรากจะล่อให้เหล็กทำลาย
	เสร็จจากงานนอกให้น้องแม่บอกงานบ้าน	ขึ้นชื่อว่างานเพื่อนเป็นคนใช้ง่าย
	ก็จะใช้อะไรให้มาลัยของเรา	ไอ้งานออกงานเข้าน้องไม่ต้องวานใคร เอ้ชา
หญิง	พี่ใช้กุ้งงานที่เป็อนโคลน	ไอ้งานออกเข่าก็ไม่ต้องใช้
	คนชั่วลือชื่อชาติเข้อย่าฝืน	ฉันไม่ประมาทดูหมิ่นไม่มีความหมาย
	ได้กันเข้าแล้วคงไม่แคล้วตุตัน	เพราะนิสัยใจพาลเล่นไปเล่นไฟ
	หมดเงินหมดทองข้าวของก็ไม่มี	ทำยังไงกันละพี่ละพี่ชาย เอ้ชา

การเล่นเพลงปฏิพากย์ยาวนี้มีลำดับขั้นตอนเป็นแบบเดียวกัน นอกเสียจากในกรณีที่บางครั้งมีเวลาน้อย ก็อาจจะละขั้นตอนตรงกลางลงเสียบ้างเพื่อให้เหมาะสมกับเวลา การเล่นเพลงปฏิพากย์ก็คล้ายคลึงกับกิจกรรมหลายอย่างในสังคมไทย คือ เริ่มต้นด้วยการไหว้ครูและจบด้วยการลาจากกันดังรายสังเขปดังนี้

บทไหว้ครู ในตอนต้นของการเล่นเพลง ผู้เล่นจะว่าเพลงเคารพสังข์ศักดิ์สิทธิ์และผู้มีพระคุณ เช่น พระพุทธเจ้า เทพเจ้า ผีสงฆ์เทวดา พ่อแม่ ครูบาอาจารย์

บทเกริ่น หลังจากที่ไหว้ครูแล้ว ฝ่ายชายจะออกมาก่อน จะเป็นผู้เชิญชวนให้ฝ่ายหญิงออกมาร้องเพลง ฝ่ายหญิงก็จะตอบและมีการว่าบทแต่งตัวด้วย

บทประ หรือ **บททักทาย** ฝ่ายหญิงจะเชิญแขกขึ้นบนเรือนและเริ่มพูดจากัน ตอนนี้เป็นตอนที่สามรถแทรกเรื่องต่าง ๆ ได้มากที่สุด เช่น อาจจะถามปัญหาทางโลกหรือปัญหาทางธรรม ฝ่ายชายก็จะตอบตามความเป็นจริงบ้าง แปรความหมายบิดเบือนไปในเชิงเกี้ยวพาราสี เล่นคำสองแง่สองง่ามบ้าง ฝ่ายหญิงก็จะโต้ตอบด้วยโวหารเผ็ดร้อน

บทผูกรัก ฝ่ายชายจะเกี้ยวฝ่ายหญิงให้ปลงใจรัก ฝ่ายหญิงจะบายเบี่ยง ฝ่ายชายจะตามเกี้ยวจนฝ่ายหญิงปลงใจรับรัก

บทสว่ขอ เมื่อฝ่ายหญิงปลงใจรักแล้ว ก็จะบอกให้ฝ่ายชายเตรียมมาสว่ขอตามธรรมเนียม ฝ่ายชายก็ตกลง

บทลักหาพานั้น ในกรณีที่เกิดอุปสรรค ฝ่ายชายจะบายเบี่ยงว่ายากจน ขอให้ฝ่ายหญิงหนีตามไป ถ้าฝ่ายหญิงตกลงก็จะนัดแนะวัน แล้วฝ่ายหญิงก็จะเตรียมของ ร่ำลาห้องนอนที่เคี้ยวอยู่ ปีนหน้าต่างหนีไป แล้วฝ่ายชายก็จะพาชมนกชมไม้

บทชิงขู้ ในกรณีที่ฝ่ายหญิงแต่งงานไปกับชายคนหนึ่ง ต่อมาฝ่ายหญิงนอกใจไปชอบพอกับชายอีกคนหนึ่ง ฝ่ายสามีต้องออกตาม พาไปขึ้นศาลเพื่อให้ตัดสิน

บทตีหมาแมว หรือ **ตีหมาแมว** ในกรณีที่สามีมีเมียช้อย เมียหลงตามไปพบเข้าจึงทะเลาะกัน

บทจาก เมื่อเล่นเพลงตามลำดับมาจนถึงตอนท้ายแล้วก็จะต้องมีบทลาจากกัน แสดงความอาลัย และอวยพรให้ผู้ฟังด้วย

ตัวอย่างบทประ

ชาย	ว่ากันทั้งห้ามาทั้งหก	ถามว่าร่วมสายรักกันหรือไม่
	แต่ฉันมาทั้งห้ามาทั้งหก	นี้แหละร่วมสายรักเดียวตาย
	แต่ฉันมาทั้งห้ามาทั้งหก	เลยขอฝากไข่นกคนละใบสองใบ
หญิง	เอ๊ยว่าไข่นกเจ้านั้นเอามา	ห่อพกหมกผ้ากลับไป
	มึงไปทำสังขยาหน้าข้าวเหนียว	เอาไปให้แม่มึงเคี้ยวที่ละใบสองใบ

ผู้วิจัยได้วิเคราะห์เนื้อหาของเพลงปฏิพากย์ใน ๒ ประเด็นใหญ่ คือ เรื่องเพศ และเรื่องสังคมเนื่องจากเห็นว่า เป็นสาระส่วนที่สำคัญที่สุด

เรื่องเพศ

เพศเป็นความเชื่อที่เกี่ยวข้องพันเชื่อมโยงกับชีวิตและการรอกงาม มนุษย์จึงมักสร้างพิธีกรรมที่จะเป็นผลให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ โดยจะมีเรื่องเพศแฝงอยู่ ในทางกลับกัน สิ่งที่น่ามาเป็นเครื่องมือขับไล่ผีร้าย หรือสิ่งที่บันดาลให้เกิดความชั่วนั้น ก็มักจะเป็นสิ่งที่น่าเกลียดหรือของหยาบคาย รวมทั้งสัญลักษณ์ทางเพศด้วย

ในสังคมไทยคนไทยต้องเก็บกด ไม่แสดงออกทางเพศอย่างโจ่งแจ้ง เพราะถือว่าเป็นเรื่องที่ไม่สมควร เช่น หญิงชายก่อนแต่งงานไม่มีโอกาสพูดจากันตามลำพังและไม่สามารถถูกเนื้อต้องตัวกันได้ แต่เนื่องจากเรื่องเพศเป็นสัญชาตญาณของมนุษย์ทุกคน คนไทยจึงต้องหาทางระบายความกดดันทางเพศออกมา เช่น การเล่าเรื่องหยาบโลนในนิทาน การเล่นปริศนาคำทายเกี่ยวกับเรื่องเพศ รวมทั้งเพลงปฏิพากย์ก็เป็นรูปแบบหนึ่งด้วย

เพลงปฏิพากย์กล่าวถึงเรื่องเพศอย่างอิสระ โดยอาจใช้ถ้อยคำตรง ๆ ที่เรียกกันว่า “กลอนแดง” หรืออาจใช้โวหารทางอ้อม ที่เรียกกันว่า “กลอนสองแง่สองง่าม” โดยวิธีเปลี่ยนเสียงสระ เสียงพยัญชนะ แต่ยังคงเห็นเค้าของศัพท์ทางเพศ ใช้วิธีผวนคำ หรือใช้สัญลักษณ์ ทั้งคนร้องและคนฟังต่างก็ไม่ถือ สิ่งนี้น่าจะเป็นผลมาจากอิทธิพลทางด้านความเชื่อที่โยงไปถึงความเจริญรอกงาม ขณะเดียวกันก็เป็นปฏิกิริยาตอบโต้สังคม (ละเมิดกฎเกณฑ์หรือค่านิยมในสังคม) หลายประการ คือ

๑. ละเมิดข้อห้ามการพูดจาไม่สุภาพ หรือพูดถึงเรื่องเพศอย่างโจ่งแจ้ง
  ๒. ละเมิดค่านิยมในเรื่องการเคารพผู้ใหญ่ แต่ปรากฏว่าพบเรื่องการล่วงประเวณีระหว่างลูกเขยกับแม่ยาย หรือลูกชายกับแม่
  ๓. ละเมิดข้อห้ามเรื่องพรหมจรรย์ คือ มีการถูกต้องล่วงเกินกันระหว่างหญิงชายโดยใช้ถ้อยคำ
  ๔. ละเมิดค่านิยมทางศาสนา เช่น กล่าวถึงผู้บวชที่ยังข้องแวะกับต้นหา
  ๕. ละเมิดบทบาททางสังคมของผู้หญิง คือ ผู้หญิงสามารถต่อปากต่อคำหรือตำว่าผู้ชาย
- ในลักษณะเท่าเทียมกันในที่สาธารณะ

เรื่องสังคมและวัฒนธรรม

เนื่องจากเพลงปฏิพากย์เป็นวรรณกรรมปากเปล่า จึงสามารถถ่ายทอดความคิดเห็นของชาวบ้านต่อสังคมที่ตนอยู่อย่างอิสระ และมีข้อจำกัดน้อยกว่าวรรณกรรมประเภทอื่น ดังจะได้กล่าวถึงแต่ละประเด็นตามลำดับต่อไปนี้

เพลงปฏิพากย์กับสำนึกในชนชั้น

เพลงปฏิพากย์สะท้อนให้เห็นการแบ่งชนชั้นทางสังคมอย่างชัดเจน ส่วนมากจะเปรียบเทียบความแตกต่างกันระหว่างชนชั้นขุนนางกับชนชั้นไพร่ (คือพวกชาวบ้านนั่นเอง) ในด้านต่าง ๆ เช่น ชาติกำเนิด ฐานะทางสังคม เศรษฐกิจ ตลอดจนชีวิตความเป็นอยู่ แต่ถึงกระนั้น ก็มักไม่ได้แสดงความคิดเห็นที่เป็นปฏิปักษ์กับชนชั้นขุนนาง ชนชั้นไพร่กลับยอมรับสภาพที่ตนเป็นอยู่ และยอมรับความเหนือกว่าของชนชั้นขุนนาง

เพลงปฏิพากย์ในฐานะที่เป็นผลผลิตของสังคมเกษตรกรรม

อาชีพของชาวบ้านส่วนใหญ่คือการทำนา รายละเอียดและทัศนคติต่าง ๆ เกี่ยวกับการทำนาและคนทำนาก็จะแทรกอยู่ในเพลงปฏิพากย์

เพลงปฏิพากย์กับระบบความเชื่อ

ชีวิตคนไทยผูกพันอยู่กับศาสนาอย่างแยกไม่ออกทั้งในแง่ความคิดและขนบธรรมเนียมประเพณี เมื่อเพลงปฏิพากย์เป็นการแสดงออกของคนในสังคม ความเชื่อทางศาสนา ซึ่งมีทั้งความเชื่อดั้งเดิม ความเชื่อทางศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ จึงปรากฏออกมาด้วย นับตั้งแต่บทไหว้ครูเป็นต้นมา นอกจากจะมีแนวคิดทางศาสนาแทรกอยู่โดยทั่วไปแล้ว บางตอนยังเป็นการทดสอบความรู้ทางศาสนาโดยตรงก็มี

เพลงปฏิพากย์กับครอบครัวไทย

เรื่องครอบครัวเป็นเรื่องสำคัญในวรรณคดีทุกชนิด รวมทั้งเพลงปฏิพากย์ เช่น บทผูกรัก บทลักพาพานี้ ทัศนคติของการเลือกคนมาเป็นคู่ครอง ความขัดแย้งในครอบครัว เรื่องความรักสามเส้า เป็นต้น

ด้วยเหตุที่เพลงปฏิพากย์เป็นผลผลิตของคนในสังคม เพลงปฏิพากย์จึงมี *บทบาท* ในสังคมหลายด้าน คือ

- สร้างความบันเทิง เนื้อเรื่องสนุกสนานเพราะเป็นเรื่องของการเกี้ยวพาราสี การปะทะคารมกัน
- สร้างความสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในสังคม โดยเฉพาะในเวลาว่าง แรงกันทำงานหรือในเทศกาลต่าง ๆ
- ให้การศึกษา เพราะสอดแทรกความรู้และค่านิยมทั้งทางโลกและทางธรรม
- ระบายความเก็บกดอันเนื่องมาจากกฎเกณฑ์ประเพณี ค่านิยมบางประการ โดยเฉพาะในเรื่องการแสดงออกทางเพศ และระบายความเก็บกดอันเนื่องมาจากภาวะทางเศรษฐกิจและสังคม
- บันทึกเหตุการณ์และวิพากษ์วิจารณ์สังคม เช่น กล่าวถึงการเกณฑ์ทหารไปรบกับฝรั่งเศสสมัย ร.ศ. ๑๑๒ หรือกล่าวถึงความไม่พอใจต่อกรณีฉนวนอพยพ เป็นต้น

ปัจจุบันระบบเศรษฐกิจ สังคมและเทคโนโลยีเปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก วิธีการทำเกษตรกรรมจึงต่างจากเดิมไปหลายประการ เป็นต้นว่า นายทุนหันไปใช้เครื่องจักรและการจ้างแรงงานแทนการที่ชาวบ้านจะมาร่วมแรงกันทำงานอย่างแต่ก่อน นอกจากนั้นแล้วยังมีมหรสพชนิดใหม่ ๆ หลายชนิดเข้ามาแทนที่และสามารถเรียกความสนใจได้มากกว่าเพลงปฏิพากย์ เช่น ละครวิทยุ โทรทัศน์ เพลงลูกทุ่งพร้อมทางเครื่อง เพลงปฏิพากย์จึงค่อย ๆ สูญหายไปและหมดบทบาทในสังคมไป นอกจากจะยังคงเหลือเค้าอยู่บ้าง เช่น มีผู้นำทำนองเพลงปฏิพากย์บางเพลงไปปรับปรุงเป็นเพลงลูกทุ่ง

ในตอนท้าย ผู้วิจัยได้เสนอแนะว่า ผู้สนใจอาจจะวิจัยเกี่ยวกับเพลงปฏิพากย์ในแนวอื่น ๆ ได้อีก เช่น เปรียบเทียบเพลงปฏิพากย์ภาคกลางกับภาคอื่น เปรียบเทียบสภาพสังคมที่ปรากฏในวรรณคดีลักษณะกับสภาพสังคมที่ปรากฏในเพลงปฏิพากย์ หรืออาจวิเคราะห์สำนวนของพ่อเพลงแม่เพลงอย่างละเอียด

อรดา กระจันนันทน์
 ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ภาควิชาภาษาไทย
 คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย